

Близькі й далекі мандри мрійника

Микола СЛАВИНСЬКИЙ,
лауреат Міжнародної премії
імені Володимира Винниченка

Нині відомо близько 200 міст і сіл, де побував Тарас Шевченко. Він сховався багаторазово доріг босими ногами, їздив чумацьким возом і верхи на коні, величався у вишуканих каретах, не цурався запилюжених кибиток, плив човнами й пароплавами, мчав потягами у вагонах третього класу...

«Сідай вечеряти, прибуду!»

Перші Тарасові стежки пролягли від порога рідної хати під солом'яною стріхою до квітника старшої сестри Катерини, що красувався на великому подвір'ї, від нього – до воріт, де росла стара верба. Босоніж, у сорочечці, ходив

до клуні й вигулькував за її облуплений глиняний ріг – туди, де починалося невідоме, загадкове, звабливе: сад, левада, широка долина, якою звивався дзюркотливий струмочок. У ньому ще малий голий-голісінський хлопчик не раз і не двічі купався, лежав на березку, а коли сонце випивало останні краплини на засмаглому тілі, простував у степ. Щоразу далі й далі – аж до «чорної могили» (так згадував через роки й роки) на неозорому роздол-

лі: мріяв побачити залізні стовпи, на яких, за словами старших односельців, трималося небо. Спинаясь навшпиньки, підводив голову вище й вище, прикладав до очей долоньку, однак дивовижних опор не вдавалося побачити. Якщо вони й були, то дуже далеко, і Тарас ішов, біг, відтак, розкриливши руки, мовби летів до них.

Обрій, оповитий прозирчастим серпанком і великими таємницями, манив до себе, заворожував, видавався близьким, та сягнути його було над силу. Уже голодний, виснажений і наляканий заблукав серед степової неосаяжності. Не зупинявся – брів і брів між дикими травами, аж поки спіткав чумаків. Не во-

ни знайшли хлопчика – сам натрапив на добрих людей, які й підвезли до Кирилівки. Велика сім'я вже сиділа за столом на подвір'ї. Але не вся: старша сестра зажурено дивилася на перелаз. Коли ж побачила стомленого мандрівника, підбігла до нього, схопила на руки й понесла до родинного кола. Посадила на лаву, подала дерев'яну ложку й радісно сказала: «Сідай вечеряти, прибуду!».

Малював усе, на чому спинався погляд

Коли не стало батьків, Тарас дуже часто бродив сільськими околицями, втівав у навколишні бур'яни, ховався від наруги старших під низьким склепінням печери. Пролягали його сирітські стежки і до села Зелена Діброва (там після одруження жила старша сестра), і до хати суворого дядька Павла, який карав за найменшу хлопчачу витівку чи провину, і до незатишних осель місцевих дяків та священників – Богорського, Нестеровського, Кошиця... За плечима вже були Лисянка, Бурти, Шпола, ба навіть Київ, куди вперше потрапив ще тринадцятилітнім – супроводжував до семінарії півського сина. Пізніше побачив Хлипнівку, Вільшану, босоніж обходив гайдамацькі місця, зокрема Боровиків хутір, Вербівку, Воронівку, Гупалівщину, Майданівку, не минув Лебединського монастиря... Пізніше зізнався справжньому другові Броніславу Залеському: «Я ж рідний внук одного з гайдамаків».

Урешті настав час далеких подорожей: через Київ, Чернігів та бі-

лоруські міста Лоев, Жлобин, Бобруйськ і Мінськ. Таким шляхом разом із паном Павлом Енгельгардтом добрався його козачок Тарас до Вільни (нині – Вільнюс). Це старовинне литовське місто допитливий підліток сховався уздовж і впоперек: і милувався університетом, замком Любськ, річкою Вілією (Негіс), і малював усе, на чому спинався гострий погляд.

Попрощався з юною полькою Дзунею Гусиковською та іншими тамтешніми знайомими швидко – враз і назавжди: треба було пакувати багатюще майно ясновельможного поміщика Енгельгардта, який розкішною каретою вирушив до Петербурга. Незліченна челядь супроводжувала довжелезну пан-

ську валку. Тарас пройшов із нею пішки вісімсот зимових верст. Раз у раз перевзувався: один чобіт був дір'явий, і сімнадцятирічний юнак боявся відморозити ногу. Бог, якому молився змалечку, ще в самій блаженській сорочечці, серед кирилівських бур'янів, остеріг, оберіг, уберіг невтомного українського мандрівника. Великого подорожнього то з власної, то з чужої волі.

Стародавній Вільнюс

Поїхати далеко, побачити багато...

Чотириколісна киргизька кибитка буде потім. А спершу в Північній Пальмірі вже викуплений із рабства молодий талановитий художник (про нього як поета лише починали говорити) винаймав найдорожчих візників для поїздок до театру, красувався в каретах, читав повість «Коляска» Миколи Гоголя, плавав човном до острівців на Неві, відвідував літературні та музичні вечори, ходив, як правило, вдосвіта разом із Василем Штернбергом малювати на Смолен-

ське кладовище. Саме там (ще були великими романтиками) мріяли поїхати до Італії. Шевченкові не судилося познайомитися з Римом, а ось молодший товариш Василько (йому було тільки двадцять два) пароплавом «Геркулес» подаленів у казкову, омріяну країну мистецтва. 20 липня 1840 року, в день прощання, Шевченко присвятив щасливому мандрівникові короткий вірш із промовистою назвою: «На забудь Штернбергові». Там є такі рядки: «Поїдеш дале-

ко, // Побачиш багато...». Справді, на довгому шляху він побачив Прагу, Відень, Берлін, Мілан, Геную... Тим часом Шевченко намірився відвідати Швецію та Данію, але подорож закінчилася несподіваною тяжкою хворобою. Про неї поет згадує в листі до харківського приятеля Пилипа Корольова: «Молю тільки милосердного Бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб умерти на Україні». Господь таки допоміг і побувати в рідних краях, і обминути судний день.

66

Тричі побував у рідній Кирилівці

Шевченко здійснив три великі українські подорожі. Під час першої разом із Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою їхав білоруським поштовим трактом – через Гатчину, річку Лугу, містечко Усвяти Вітебської губернії... Прибув (на запрошення поміщика-мецената Григорія Тарновського) до Качанівки на Чернігівщині, звідти навідувався в сусідні села, зокрема побував у Пальчиках, де мешкав знаменитий бджоляр Петро Прокопович. Стояв спекотний червень 1843 року, й поет, залюбки skuштувавши на пасіці молодого «майського» (травневого) меду, прочитав винахідникові рамкового вулика початок поеми «Катерина»: «Кохайтеся, чорнобриві, // Та не з москалями, // Бо москалі – чужі люде, // Роблять лихо з вами». Це «лихо» бачив в Ічні, Батурині та Іржавці, де став на коліна перед легендарною козацькою іконою Богоматері. Не забув про неї в далекому засланні – написав за мурами Орської фортеці поему «Іржавець» про зруйнування Запорозької Січі, питомо національні розбрат, зрадництво та самоїдство й самопобивання. Якби їх не було, наголошує поет-пророк, то «Не плакала б Матір Божа // В Криму за Україну».

До Києва, який бачив ще підлітком, Шевченко помандрував через Прилуки, Пирятин, Переяслав та Бровари. Невелике місто над Дніпром (лише 80 тис. мешканців)

зустріло тишею. Над Хрещатим яром ширяли дикі качки (тоді на них частенько полювали), біля готелю «Зелений трактир», де вирішив зупинитися, синіли калюжі. Пізніше винаймав приватне помешкання й разом із Пантелеймоном Кулішем напився води з Дзвонкової криниці біля святих руїн Межигірського монастиря, відтак знайшов вулиці, якими супроводжував приватного сина до семінарії, побував на Володимирській гірці, оглянув усі історичні пам'ятки. Намалював «Краєвид Києва», зробив етюд «У Києві» й попрямував з містом – тричі побував у рідній Кирилівці, відпочив душею в маєтку батьків Євгена Гребінки на Полтавщині, познайомився з родиною князя Миколи Рєпніна-Волконського в Яготині.

Т. Шевченко. «Краєвид Києва»

Жив там (із перервами) з жовтня 1843-го до десятого січня 1844 року. Саме тоді поет присвятив щойно за-

вершену поему «Тризна» закоханій у нього Варварі Рєпніній, відвідав чимало маєтків: знаменитої династії Закревських у селах Березова Рудка та Лемешівка на Полтавщині, Петра де Бальмена в Линовиці (між Прилуками та Пирятином), Олександра Афанасьєва-Чужбинського в селі Ісківці (разом із відомим етнографом веселився на ярмарку в Лубнах). Звідти попрямував до Березани в гості до поміщика й фольклориста Платона Лукашевича, який мав велике зібрання стародавніх рукописів, відтак вирушив на Запорозжя. Шлях до нього простелився такий: Звенигородка – Шпола – Черкаси – Чигирин – Новогеорґіївськ. Там, намілювавши норовистим козацьким Тясминим, поштовим трактом добувся Катеринослава. Перепочивав у Нікополі та Покровській слободі на березі річки Вовчої. Вздовж неї (мала притоки Гайчур та Янчур) пролягав Муравський шлях, яким яничари гнали в неволю українських посполитих. Був там колись козацький зимівник, та Шевченко так і не знайшов його. Стерлися й, здавалося б, вічні, нетлінні, незнищенні сліди запорожців на славетному острові. Тим-то поет із великим боєм написав у листі до прозаїка, отамана Чорноморського козацького війська, генерал-майора Якова Кухаренка: «І на Хортиці, і скрізь був і все плакав».

Губернатор запитливо подивився на фрак

До Петербурга поет повернувся поштовим трактом через Москву. Друга подорож у рідні місця також пролягла повз Кремль, а далі були Подольськ, Тула, Орел та вже український Глухів, де Шевченко – власний офіційний подорожнього білета – розшукував залишки героїчної старовини. Кілька днів відпочивав у Кролівці (там намалював портрет Йосипа – сина гостинного повітового лікаря Федо-

ра Рудзинського), згодом об'їздив мало не всю Полтавщину, надовго поєднався душею з Переяславом, а після затяжної недуги (15 грудня 1845 року написав своєрідний заповіт – вірш «Як умру, то поховайте») як співробітник археографічної комісії знову рушив у мандри Україною. Завершилися поїздки арештом на правому березі Дніпра п'ятого квітня 1847 року. Саме тоді Шевченко прямував на весілля

Миколи Костомарова, тим-то був у святковому вбранні. Так і постав перед київським губернатором Іваном Фундуклеєм. Той запитливо подивився на фрак, вислухав пояснення й загадково сказав: «Коли так, то де жених, туди треба й бояринові». Поет ще не знав, що Костомарова вже допитували в петербурзькому казематі як одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства.

Солдатські дороги й роздоріжжя

Шевченко мандрував, коли був кріпаком пана Енгельгардта. Багато подорожував за власним бажанням упродовж дев'яти років після визволення з рабства. І ось знову – неволя, знову – довгі дороги безправ'я. Поет не вибирав ні шляхів, ні пунктів призначення. У супроводі фельд'єгера Відлера він за вісім з половиною днів подолав 2110 верст від Петербурга до Оренбурга. Кибитка (її Шевченко називав «тарантасом») зупинилася перед штабом корпусу пізньої ночі 8 червня 1847 року, а вже 18 червня художник (відтепер його називали «колишнім») став рядовим п'ятого лінійного батальйону першої бригади 23-ї дивізії й відбув на постійну службу до Орської фортеці. Минули Губерлінські гори (відроги Уральського хребта), пустельний степ, населені пункти Каргала, Озерна, Губерля... В селі Островна Шевченко побачив біленькі хати, а біля них – дівчат у плахах і віночках із польових квітів. Земляки-переселенці махнули прощально рука-

ми, й посоталися десять років тяжкої солдатської служби.

Мундир видали малий, вузький – без допомоги інструктора його не вдавалося натягнути на змучене тіло. Нещадна муштра, коли вимагали «носок тягнути» якомога вище, – такими були щоденні «мандри» на осоружному плацу. А ще вимагали «мастити вуса» й розповідати командирові третьої роти, землячкові Глобі, за що солдат повинен любити царя та всіх начальників, зокрема караульного єфрейтора. Доводилося, як зізнавався поет, «поховати самому в собі всяке людське почуття, стати бездушним автоматом». Після плацу – незмінний шлях до казарми. Інколи таланило втекти в бур'яни за муром, де знов-таки, як і в дитинстві, потайки мережив поетичні рядки в «захалахних книжечках».

Сонце волі, хоча й оманливе, зблиснуло, коли Шевченка ввели як художника до складу аральської експедиції. Кибитка видалася раєм, рипіння коліс – небесною

музикою. За тридцять три переходи 3500 верблюдів і 2500 возів подолали 702 версти. За плечима були річки Мендибай, Ор, Ащесай та Іргиз, могила Дустана, урочище Кизил-Яр, укріплення Уральське, озера й знову річки, зокрема з дивними співзвучними назвами – Каракудук, Кулькудук і Алтикудук... 19 червня 1848 року нескінченна валка прибула до укріплення Раїм на березі Сирдар'ї.

Під час виснажливої, але щасливої поїздки Шевченко виконав понад сорок ескізів олівцем та кілька акварелей. Поки готувалися до плавання, він знову й знову малював. Нарешті шхуна «Константин» вийшла в море. Шевченко не лише очима, а й душею вбирав неозорий синій простір свободи. Жив у затишній офіцерській каюті, розкошував над новими й новими акварелями, увічнював Косарал, написав понад 70 поезій. Одна з них розпочинається радісним, оптимістичним рядком: «Готово! Парус розпустили...».

67

Кибитка долала версту за верстою

Коли експедиція згорнула вітрила, Шевченко потрапив під слідство за те, що порушив заборону малювати. Непокірного художника знову покарали – відправили етапом у найвіддаленіший батальйон. Мчали на перекладних понад півтисячі верст, а ще пливли поштовим байдаком через Каспійське море: Новопетрівське укріплення височило на пагорбі Курганташ крайнього західного закутку півострова Мангішлак. Знову вимучувала муштра, та невдовзі ще раз усміхнулося со-

нечко волі: Шевченка таємно взяли художником в експедицію, яка вирушала в гори Каратау на розвідку родовищ кам'яного вугілля. Балка Шиле, урочище Ханга-Баба, Хівинський шлях, долина Апазир – кибитка, вже казахська, зручніша, долала версту за верстою. Шевченко мав рейсфедер і китайське білито, любив сепію, їздив верхи на сумирних конях – усе це назавжди ввійшло в біографію поета, який писав вірші лише тоді, коли не міг не писати.

Літо свободи й натхнення сплило в долині Кугус. Поверталися назад іншим шляхом – через стійбища киргизів і казахів – і на початку вересня 1851 року сягнули Новопетрівського укріплення. Розпочалися нескінченні пустельні дні муштри, коли і не писалося, й не малювалося. Поет зізнавався, що «сердечний біль такий пекучий, отруйний, що ніде собі місця не знаходжу». Випадали й світлі хвилини, які Шевченко цінував, неначе Господнє милосердя.

Гору назвали Тарасовою

Наказ про звільнення, мандруючи від інстанції до інстанції, надійшов до укріплення лише 21 липня 1857 року. Першим привітав Шевченка наглядач госпітала Микола Бажанов. Сталася ще об одинадцятій годині. Відтоді розпочалося довге повернення до Петербурга – через Астрахань, Нижній Новгород та Москву. Потяг прибув на вокзал північної столиці 27 березня 1858 року о восьмій годині вечора. Ніхто не зустрічав, і поет, вийшовши з вагона третього класу, винайняв найближчий візник. Бородатий, у смушевій шапці та кожусі постав на порозі квартири Михайла Лазаревського так несподівано, що господар лише широко розвів руками, якими вже за мить обійняв давнього друга.

Уже наступного ранку, незважаючи на сніг, Шевченко обійшов майже півміста, згодом поголив бороду й, одягнувши фрак, як піднаглядний

офіційно відбув аудієнцію в шеф-жандармів Василя Долгорукова. Саме він 23 травня 1859 року повідомив імператорський двір, що немає заперечень проти виїзду опального поета до України. Третя й остання подорож у рідні місця пролягла через Москву, Тулу, Орел та Курськ. Далі були Суми, Лебедин, Пирятин, Переяслав (поет зупинився у того самого лікаря Андрія Козачковського, який давним-давно врятував йому життя), зустрічі з братом Микитою, сестрою Яриною та кирилівськими селянами, розмови з троюрідним братом і свояком Варфоломієм Шевченком у Корсуні, коротке повернення до Кирилівки...

13 липня 1859 року Шевченка заарештували (втретє!) й під вартою привезли до Києва. Слідчу справу, після багатьох клопотань, поліцмейстер увінчав рятівним висновком про те, що «предосудительного ни-

чого не замечено». Поет негайно написав троюрідному братові: «14 августа вирвался я з того святого Киева і простую тепер не оглядаючись до Петербурга». Більше український геній не мандрував. Рвався на землю дитинства, просив Варфоломія (той був на сім років молодший) якомога швидше купити садибу, щоб побудувати хату над Славутою, мріяв одружитися...

Не судилося. Земне життя Шевченка завершилося його найкоротшим шляхом – із другого поверху помешкання в Академії мистецтв на перший, де була майстерня. Зійшовши сходами, охнув і впав о п'ятій годині тридцять хвилин 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1861 року. Дорога у вічність була довгою – з Петербурга до Чернечої гори в Каневі. Гору, яку після перепоховання Шевченка 10 травня (22 травня за новим стилем) назвали Тарасовою.